

6. Sploshnoe nedorazumenie // Borba. 1920. 10 maya.
7. IV sezd partii borbistov // Kommunist. 1920. 20 iyulya.
8. Lenin V.I. KhIII z'izd RKP(b), 18-23 bereznia 1919 r. Dopovid pro partiinu prohamu. 19 bereznia // Povne zibrannia tvoriv. Moskva. Yzdatelstvo polytycheskoi lyteratury. T. 38. 579 s.
9. Arkhireiskiy D., Chentsov V. Bilshovyky proty sotsialistychnykh partii: represyvni aspekty politychnoi borotby 1920-kh rr. // Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB. №1. Kyiv: Sfera. 2003. S. 19-50.
10. Vietrov R.I. Politychni partii Ukrainy na pochatku KhKh stolittia (1900-1925 rr.) Dniprodzerzhynsk: B.v. 1997. 111 s.
11. Vetrov R.I. O politicheskoy gibeli menshevikov na Ukraine v nachale 20-kh godov // Politicheskoe partii i dvizheniya Ukrainy. KhKh – KhKh vekov. Sb. Dnepropetrovsk: B.v. 1993. S.120-130.
12. Protsess kontrrevolyutsionnoy organizatsii menshevikov (1-9 marta 1931 g.). Stenogramma sudebnogo protsessa i materialy, priobshchennye k delu. Moskva: Sovetskoe zakonodatelstvo. 1931.
13. Kronshtadskaya tragediya 1921 goda // Voprosy istorii. 1994. №4. S. 3-21.
14. Delo chlenov TsK UPSR Golubovicha, Petrenko, Lyzanivskogo, Chasnyka, Yaroslava i drugikh: Stenograficheskiy otchet. Kharkov, Tipografiya Vseukrainskogo ChK. 1921. 429 s.
15. Izvestiya. 1923. 21 marta.

Статтю подано до редколегії 19.01.2018 р.

УДК 94(477)“192”-058.237:394

Ольга Коляструк

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
доктор історичних наук, професор (Україна)

Українська інтелігенція 1920-х рр.: (не)банальність потреб і проблема вибору

Анотація. У статті розглянуто проблему життєвого вибору української інтелігенції в умовах поразки національної революції 1917-1921 рр. встановлення радянської влади; аналіз здійснено з позицій історично-антропологічного та соціологічного підходів. Виділено гетерономні та автономні стратегії самореалізації інтелігенції, різні типи світоглядного позиціонування і поведінкових реакцій за обставин втрати свободи і становлення тоталітарного режиму, з'ясування нею ресурсів опору і відродження.

Ключові слова: українська інтелігенція, національна революція, методологічні проблеми, повсякденне життя, терор, життєвий вибір, конформізм, стратегії реалізації, аксіологічні та особистісні цінності.

Проблематика вітчизняної інтелігенції 1920-х рр. в сучасній історичній науці не втратила своєї актуальності, попри гострі закиди її лідерам у нездатності розв'язувати складні питання історичних викликів, зберігати послідовність намірів і домагатися доконаності дій. Натомість наступаючий технократизм та домінуюча віртуалізація комунікацій в суспільстві актуалізують потребу рефлексивного інтелектуала та високопрофесійного інтелігента з артикульованими моральними принципами особистої гідності та відповідальності.

Не можна не визнати, що у сучасній гуманітаристиці дискурс інтелігентознавства істотно змінився [2]. Насамперед, сама категорія «інтелігенція» вже давно перестала бути т.зв. «суто російським феноменом», протиставленим західному концепту «інтелектуали». Окрім російських авторів (М. Бердяєв, О. Лосєв, Д. Лихачов, Г. Померанц), інтелігенція стала об'єктом зацікавленості багатьох зарубіжних вчених (З. Браун, Р. Пайпс, К. Манхейм, М. Фуко тощо).

По-друге, всупереч твердженням, що інтелігенція вмерла, вона насправді виявилась історично тривкою і динамічною категорією. Різні спроби її обмежити окреслити певними рамками: «прошарок між класами» (В. Ленін), «верства над класами» (М. Вебер), «клас всередині будь-якого класу» (А. Грамші), «ерзац буржуазії» (Ш. Фіцпатрик), «підпорядкована фракція в класі» (П. Бурдьє) виявились інструментальними у відповідних концептах. Водночас, цілком очевидно, що класовий та соціологічний (соціально-фаховий) підходи до вивчення інтелігенції себе вичерпали. Далі належить вдаватися до комплексного аналізу з культурологічних позицій. У випадку з вітчизняною інтелігенцією, така пізнавальна корекція «виробників смислів» (І. Лисяк-Рудницький), «совісті нації» (Д. Антонович), «духовних

провідників нації» (І. Лосєв) необхідна з огляду на нагальну потребу формування національної еліти.

Вітчизняна інтелігенція, заявивши про себе у XIX ст., відіграла велику роль у конструюванні української нації, в усвідомленні її ідентичності та виробленні ідей державного суверенітету й незалежності. За переписом 1897 р., в українських губерніях Російської імперії, де більшість населення складали селяни (понад 80%), частка інтелігентського прошарку була надзвичайно малою (0,2%) [3, с.35], втім об'єктивно необхідною в суспільстві, що вступило в добу модернізації. Відтоді започаткувалось як її власне позиціонування, так і розуміння в суспільстві її ролі як еліти – єдиної продуктивної в культурному сенсі групи, чий авторитет, соціальне становище обумовлені здатністю породжувати ідеї та цінності, виробляти новий погляд на речі і надавати їм смислових інтерпретацій. Інтелігенції притаманний специфічний етос: висока цінність етичних вимог, орієнтація на довіру і повагу суспільства, підвищена чутливість до несвободи, помірковано позитивна соціальна активність.

Більшовики усвідомлювали, що «інтелігенція є групою спеціальних осіб, що мають вищі функції по організації досвіду, його збереженню і розвитку як у галузі знання, так і у сфері почуттів» (А.Луначарський). Втім, їхні взаємини з нею від самого початку лежали суто у політико-ідеологічній площині і завжди мали чисто прагматичний характер. Звідси єдина наскрізна стратегія зневаження інтелігенції та різні тактики її соціального нівелювання, нехай навіть з елементами поступливості і загравання зі спеціалістами старої генерації. У більшовицькій верхівці, попри ситуативне коливання маятника між прихильниками «м'якого» і «жорсткого» ставлення до працівників інтелектуальної праці, не було принципових розбіжностей стосовно долі інтелігенції у створюваній державі. За справедливим визначенням І. Лисяка-Рудницького: «Більшовики знали, що як довго існує справжня, незалежна інтелігенція, так довго її устами вільний людський дух протестуватиме проти грубого догматизму доктрини та проти комуністичної злочинної практики [4, с.167].

Отже, від самого початку свого правління більшовики не залишили старій інтелігенції жодного вибору, позбавивши її самостійності і волі, відібравши у неї особистий та інтелектуальний суверенітет.

Так людина, за своїм народженням «приречена бути вільною» (Ж.-П. Сартр), у радянській державі опинилась у безжальних за своїм цинізмом лежачках: конформізм або свобода. А вже з кінця 1920-х ця формула набула ще більш жорсткішого і жорстокішого окреслення: конформізм або життя, оскільки «...більшовики експропріювали не лише фізичну силу людини, але й її вірування і переконання: знаходячись на радянській службі, всі мали удавати переконаних комуністів. Всі це й робили, але за поспіхом і недбало начепленою комуністичною маскою крились дуже різні люди, а тому й різні способи пристосування» [7, с.26].

Ті інтелігенти, кого не виставили за кордон чи не знищили з вимог «революційної доцільності», швидко збагнули своє безпорадне становище при новій владі і змушені були до неї пристосовуватися, аби вижити. Дехто виправдовував своє перелицювання збігом обставин – «нікуди подітись». Нові політичні та соціально-економічні реалії трансформували свідомість людей того часу: вони опинились в облозі голоду і злиднів, у полоні страху і невизначеності. Так, відбирання права на власні переконання і судження, позбавлення житла і гідної праці, відмова в соціальному забезпеченні і захисті зробило інтелігенцію ураженою, слабкою і безпорадною. На самопочутті вітчизняної інтелігенції спричинялись щонайменше два потужних історико-психологічних чинники: нищівна саморефлексія з приводу невдачі у національній революції та суспільно-соціальна пониженість у класовій ідеології більшовизму.

Лише на перший погляд видається, що життєвий вибір інтелігенції в умовах безробіття і безгрошів'я залежав від елементарного задоволення банальних щоденних потреб (забезпеченість одягом, їжею, житлом). Це реально вимагало від неї нетипової для неї винахідливості і спритності, відмови від звичного ритму, порядку і норм життєдіяльності, мобілізації фізичних і психологічних сил іноді на межі їх потенціалу. Та цілком природно і зрозуміло, що не лише матеріальні потреби задавали алгоритм буття інтелігенції.

За доступними на сучасному етапі джерелами з фондів колишніх радянських спецслужб та особовими документами інтелігентів, чітко увиразнюється, що матеріальна скрута була зовсім не єдиним і далеко не самим визначальним спонукальним чинником поступлення інтелігенції в умови безвиході й безнадії. Водночас і цей банальний конформізм інтелігенції у ранні радянські 1920-ті не можна розглядати однозначно як прояв слабкості і відступництва від етичних принципів. Соціальна дійсність дає чимало прикладів того, як нерідко з часом змінюється полярність оцінок суспільства як ідей, так і означуваних ними цілей та шляхів досягнення. Нині дослідники радянської повсякденності все впевненіше відкидають безапеляційність полярного судження про поведінку людей в екстраординарних умовах, відмовившись від категоричного протиставлення «героя» і «зрадника». Людино-орієнтована історія прикметно змінила уявлення про минуле. Запропоновані істориками повсякденності

глибші і складніші оптики історичного дослідження не лише урізноманітнили і збагатили наші знання й уявлення про минуле, а й «віднайшли» в ньому пересічну звичайну людину з її життєвими потребами, переконаннями і слабостями, повернули їй суб'єктність в історії. Відтак, засадничий принцип історичної об'єктивності реалізується через поліфонічність голосів і візій минулого. Крім того, сучасному історику не йдеться про атестацію минулого з обов'язковими «плюс» чи «мінус», відповідною глорифікацією подій, явищ, персоналій чи, навпаки, їх тавруванням.

Лідери вітчизняної інтелігенції, що з революційного тріумфатора березня 1917 р. перетворилися на політичних аутсайдерів, тяжко переживали поразку національно-визвольних змагань, звинувачуючи себе у короткозорості і недалекоглядності, як про це писав В. Винниченко: «І скільки, справді, тієї енергії, сил, люті, крові і життя ми вклали для того, щоб створити не свою державність, ворожу нашій нації, згубну для нас! Кажучи відверто, ми рішуче нічого не змінювали в суті тієї державності, яка була в часи Тимчасового уряду. Жодної основи її ми не порушили. Ми тільки змінювали національну форму її – замість синьо-біло-червоного прапора ми вивішували жовто-блакитний...» [1, с.202-203].

Національна поразка деморалізувала і знесилила, перекреслила політичні сподівання, вдарила по амбіціях багатьох її лідерів. За цих умов можна уявити, наскільки непростим було рішення М. Грушевського пристати на пропозицію ідейного ворога про співробітництво і якої особистої мужності воно вимагало від нього. Прагнення не віддати на поталу зроблене у національному самовизначенні та інтелектуальна потреба залишатись послідовним професіоналом і виконувати фахову справу навіть за ворожих обставин визначила вибір багатьох українських інтелігентів. Ця поступливість і пристосуванство давалися їм непросто і силувано. Життя і діяльність конформістів за тоталітарного режиму були вкрай ускладнені не лише самими обставинами певного компромісу, а й повсякчасною рефлексією особистості з власним сумлінням, оскільки, з одного боку, їм нерідко доводилося співпрацювати з негідниками, а з іншого – потерпати від осуду сучасників, що не вдалися до режимної мімікрії. Нерідко траплялося, що «вимушений конформізм представників «старої» інтелігенції в радянську епоху допоміг врятувати конкретну людину або навіть конкретну справу» [6, с.238].

Український історик, антрополог В. Петров, який сам співпрацював з радянськими спецслужбами, у своїй праці «Українська інтелігенція – жертва більшовицького терору», першому найбільш вражаючому за глибиною і аналізом мартирологу репресій 1930-х рр., писав: «Ніде і ні в чому знищувальні тенденції большевизму не виявилися так гостро, з такою, сказати, невідхильністю, як в ставленні до української інтелігенції. Починаючи вже з перших років після захоплення влади, протягом всіх 25 років свого панування большевики систематично й послідовно нищили українську інтелігенцію. У справу нищення вони внесли розчленовану ступневість і безжальну невблаганність. З точністю вдосконаленого механізму гіганська кремлівська м'ясорубка перемелювала в криваве месиво тисячі, десятки та сотні тисяч людей, що втілювали в собі дух, розум і сумління українського народу» [5, с.26].

У середині 1920-х рр. частина українських гуманітаріїв інтелігентів, ошукавшись проголошеним курсом «українізації», заходилися щиро протистояти «бюрократичній сарані» (М.Бухарін), яка підмінювала справжні знання і справжню відданість справі. Їхня жертвність і навіть певне подвижництво, з іншого боку, опосередковано виправдовували більшовицький радикалізм, прищеплювали думку про не марність боротьби і, головне, вселяли віру в тимчасовість і минуцність принесених новою владою проблем, їх природне подолання за умови наполегливої щоденної праці. У цей час закріплювалась ілюзія про доцільність патріотичного служіння народу навіть в умовах ідейно неприйнятної влади. Інтелігенту життєво необхідно усвідомлювати вартість власної персони у щоденних справах, навіть, у приватному житті виказувати себе відповідальною і сумлінною особою. Заснована на принципах гуманізму, інтелігентська етика була способом подолання антропологічної кризи.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Винниченко В. Відродження нації. Ч.1. [репринте відтворення 1920 року]. Київ : Політвидав України, 1990. 313 с.
2. Ишимская. Е. В. Методология исследования интеллигенции: проблемы и перспективы // Известия высших учебных заведений. Поволжский регион. Гуманитарные науки. Философия. 2010. № 1 (13). С. 70-75. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/metodologiya-issledovaniya-intelligentsii-problemy-i-perspektivy>
3. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX-XX ст.: Соціально-політичний портрет. Київ : Либідь. 176 с.
4. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе : в 2-х т. Київ : Основи, 1994. Т.1. 554 с.
5. Петров В. Розвідки. Т.2. Київ : Темпора, 2013. 578 с.

6. Савчук В. Инакомыслие или конформизм: нравственный выбор интеллигенции в России // Логос. 2005. №6 (51). С.233-242.

7. Степун Ф. А. Бывшее и несбывшееся. Нью-Йорк : Изд-во имени Чехова, 1956. Т.2. 430 с. URL: http://www.odinblago.ru/bivshee_i_nesbivsheesa2/2

Ольга Коляструк

Винницкий государственный педагогический университет имени Михаила Коцюбинского,
доктор исторических наук, профессор (Украина)

Украинская интеллигенция 1920-х гг.: (не)банальность потребностей и проблема выбора

Аннотация. В статье рассмотрена проблема жизненного выбора украинской интеллигенции в условиях поражения национальной революции 1917-1921 гг. и установления советской власти; анализ осуществлен с позиций историко-антропологического и социологического подходов. Выделены гетерономные и автономные стратегии самореализации интеллигенции, разные типы мировоззренческого позиционирования и поведенческих реакций в условиях потери свободы и установления тоталитарного режима, определения ею ресурсов сопротивления и возрождения.

Ключевые слова: украинская интеллигенция, национальная революция, методологические проблемы, повседневная жизнь, террор, жизненный выбор, конформизм, стратегии реализации, аксиологические и личностные ценности.

ABSTRACT

Olha Koliastruk

Vinnitsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsiubynsky,
Dr (History), Professor (Ukraine)

Ukrainian intelligentsia 1920's: un(commonness) of needs and problem of choice

The article deals with the problem of the life choices of the Ukrainian intelligentsia in the conditions of the defeat of the national revolution of 1917-1921 and establishment of the Soviet government; the analysis is carried out from the point of historical-anthropological and sociological approaches. Researching problems of intelligentsia as a social phenomenon are analyzed in the article. Intelligentsia and its functions is considered in the structure of public activity.

The author describes principal approaches and tries to uncover possibilities of philosophical study of this theme. The article describes the heteronomous and autonomous strategies of self-realization of the intellectuals, different types of ideological positioning and behavioral reactions in the conditions of loss of freedom and forming a totalitarian regime, the resources of resistance and revival were highlighted.

Key words: Ukrainian intelligentsia, national revolution, methodological problems, everyday life, terror, life choices, conformism, strategies for implementation, axiological and personal values.

REFERENCES:

1. Vynnychenko V. Vidrodzhennyanatsi. Ch.1. [repyntevidtvorennya 1920 roku]. Kyiv : PolitydavUkrayini, 1990. 313 s.
2. Ishymkaya E. V. Metodolohyya issledovanyay intellyhentsii: problemy i perspektivy // Izvestyy avissykhucheb nykhzavedeniy. Povolzhskiy rehion. Humanytarni nauky. Fylosofiya. 2010. # 1 (13). S. 70-75. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/metodologiya-issledovaniya-intelligentsii-problemy-i-perspektivy>
3. Kas'yanov H. Ukrayins'ka intellyhentsiyanarubezhi XIX-XX st.: Sotsial'no-politychniy portret. Kyiv : Lybid'. 176 s.
4. Lysyak-Rudnyts'kyy I. Istorychnies : v 2-kh t. Kyiv : Osnovy, 1994. T.1. 554 s.
5. Petrov V. Rozvidky. T.2. Kyiv : Tempora, 2013. 578 s.
6. Savchuk V. Inakomyslie i konformizm: nravstvenniy vybor intellyhentsii v Rossii // Logos. 2005. #6 (51). S.233-242.
7. Stepun F. A. Byvshee i nesbyvsheesya. N'yu-York : Izd-vo imeny Chekhova, 1956. T.2. 430 s. URL: http://www.odinblago.ru/bivshee_i_nesbivsheesa2/2

Статтю подано до редколегії 16.01.2018 р.